

Özalizm: Türkiye’de Yeniden Yapılanma Teşebbüsü

Muhittin Ataman*

Giriş

Turgut Özal dönemi (1983-1993) Türk dış ve iç politikasında meydana gelen ilk yeniden yapılanmayı gösterir. Özal ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti başından beri ilk liderlik değişimi deneyimini yaşadı. Siyasi alanda liberaller, muhafazakarlar, İslamcılar, Türk milliyetçileri ekonomik alanda hem İstanbul hem de Anadolu sermayesinden oluşan “Özal liderliği” “Kemalist liderliğin” yerini aldı. Özal’ın İslamcı geçmişi, çevresi ve kişiliği; kurucusu olduğu Anavatan Partisi’nin yapısı, üye dağılımı ve icraatı; Kemalist çevrelerin bütün iktidarı boyunca Özal’a yönelik tepki, eleştiri ve saldırıları; ve onu destekleyen toplumsal kesim ile Özal liderliği, Türkiye’de yeni bir dönem başlatmadıysa da yeni bir dönem oluşturma mücadelesi olarak tarihe geçti veya geçecek¹.

Pek çok yerli ve yabancı akademik çalışma Türkiye Cumhuriyeti’nin siyasi tarihini üç döneme ayırmaktadırlar: birinci, ikinci, ve üçüncü cumhuriyetler dönemi. Her bir dönem yapılan askeri darbeleri (1960, 1971, 1980 askeri darbeleri) ve arkasından yapılan yeni anayasa ile başlayan süreci anlatmaktadır². Bu çalışmalar Özal dönemini ya Kemalist liderliğin bir devamı olarak ya da dış politika oluşumu ve yeniden daha az

önemli bir unsur olarak telakki ediyorlar. Hamit Bozarslan gibi bazı araştırmacılar ise Özal liderliğini Kemalist rejimin sonu olarak ilan ediyor, fakat hatalı bir şekilde Özalizmi cumhuriyetin kuruluşundan sonra Kemalist liderliğe referans kaynağı olan Gökalpçı ideolojinin bir devamı sayıyor³. Bilakis değişim yönünden, geniş bir toplum kesimi ilk defa Özal döneminde, 1980’lerin sonu ile 1990’ların başında, birinci cumhuriyetin noksanlarını vurgulayıp bir “ikinci cumhuriyet” tartışmasını başlattılar. Özal’ın destekle-yip öncülüğünü yaptığı bu entellektüel ve politikacı grup Kemalizmi zamanın sorunlarına çözüm getiremeyen anakronistik bir anlayış olarak gördüler. Bunun yerine, onlar bütün etnik grupların kültürel ve siyasi haklara sahip olacak yeni bir cumhuriyet idaresinin kurulmasını savundular ve savunuyorlar. Bundan dolayı Özal liderliği Kemalist rejimi aşındıran ilk liderlik değişimidir.

Özal liderliğinin iddiaları ve uygulamaları geleneksel yapının tersi bir görünüm arz ediyordu. Birçok gözlemci 1980’lerde büyük bir değişimin yaşandığını, farklı nedenlere bağlayarak da olsa, kabul ederek aslında bu durumu teyit ediyor. Özal bizzat kendisi kendi döneminde gerçekleşen değişime an-

* Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

cak cumhuriyetin ilk yıllarında rastlanabileceğini vurgulamıştır. Özal'ın deyimiyle, Türkiye onun liderlik döneminde pek çok alanda "çağ atlamıştır." Kendi döneminde yapılan reformları saydıktan sonra, Özal bütün bu değişikliklerin Türkiye'nin yeni bir anlayışla yönetildiğinin işareti olduğunu vurguluyor⁴. Özal faktörünün Türk siyasetinde belirleyiciliğini vurgulayan Amerikalı akademisyen Michael Gunter'in dediği gibi, Turgut Özal "yalnızca Atatürk'ün arkasından yirminci yüzyılda en büyük ve en önemli Türk siyasetçisi olarak anılacaktır"⁵.

Özal liderliğinin pek çok tavrı ve siyaseti geleneksel Kemalist liderliğin prensip ve aksiyonları ile çatışıyordu. Dolayısıyla ben bu dönemi, modern Türk tarihinde Kemalist liderliğin alt edildiği tek dönem olarak telakki ediyorum. Özal ve grubu biçimsel devlet yapısını değiştirmeden siyaset yapma sürecine hakim oldular. Bununla beraber, yeni liderlik iç ve dış siyaset üzerinde birinci derecede etkisi olan devlet kimliğini "tamamen laik" ve "Batıcı" bir rejim olmaktan çıkarıp teknolojik olarak "Batıcı", fakat kültürel olarak "Doğucu" bir devlet hüviyetine dönüştürdü. Buna paralel olarak da Türk dış ve iç politikası Özal liderliği tarafından yeniden yapılandırıldı, çünkü Türk dış ve iç siyasetine damgasını vuran Kemalist ilkelerin uygulanması rafa kaldırıldı. Öncelikle, İslamcı görüşleri ve onun İslami hareketlere ve siyasal İslama yönelik toleranslı politikaları ile Özal Kemalizm'in "cumhuriyetçilik", "inkılapçılık", ve en önemlisi her türlü dini anlayışı (kimliği) ve Osmanlı kalıntısını (mirasını) reddeden "laiklik" ilkelerinin uygulanırılık alanını daralttı. İkinci olarak, ekonomi ve siyaset sahalarında liberal politikalar uygulamakla Özal, Kemalizm'in devletin, ekonomik, siyasi ve Türk vatandaşlarının sosyal hayatına derin müdahalesini öngören "devletçilik" ve "halkçılık" ilkelerini rafa kaldırdı. Son olarak da, Kürt halkının ve Türkiye'de yaşayan diğer etnik grupların varlığını kabul etmekle Özal Kemalizm'in Türkiye Cumhuriyeti sınırları dahilinde hiçbir Müslüman grubun sosyal ve siyasal kimliğini kabul et-

meyen "milliyetçilik" ilkesini geçersiz ilan etti.⁶

Bu çalışmada önce başbakan daha sonra da cumhurbaşkanı olarak Türkiye'nin başında bulunduğu on yılda (1983-1993) ülkeye damgasını vuran Turgut Özal'ın ve liderliğinin dayandığı temel prensipler ve faktörlere dikkat çekeceğim. Özalizmin özelliklerini dört alt başlıkta topladım. İlk olarak, Özal'ın sık sık atıfta bulunduğu üç temel özgürlüğü tartışacağım. Bu üç özgürlüğü Özal liderliğinin üç temel prensibini oluşturduğunu tartışacağım. Daha sonra, Özal ve liderliğinin devlete ve topluma bakışını değerlendireceğim. Bu bölümde Özal liderliğinin Türkiye toplumu ve devleti için nasıl bir kimlik ve siyasi sistem istediğini tahlil edeceğim. Üçüncü olarak, Özal'a göre Batıcılık anlayışını tartışacağım. Makalenin sonunda ise Özal liderliğinin Türkiye siyasetinde nasıl bir etki bıraktığı üzerine bir genel değerlendirmede bulunacağım.

Özalizmin Temel İlkeleri

1 - Üç Temel Özgürlük

Özal farklı mekanlarda ve farklı zamanlarda Özal liderliğinin temel prensiplerinden olarak üç temel özgürlüğe vurgu yaptı⁷. Bunlar düşünce özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, ve teşebbüs özgürlüğü idi. Bu özgürlükler, Özal liderliğinin ekonomik ve siyasi liberalizminin temel faktörleri ve Kemalist liderlikten en farklı unsurları olarak anıldı ve anılıyor. Çünkü, bu üç özgürlük önceki liderlik zamanında pek şayanı dikkat değildi. Sıkı bir toplum mühendisliği ile düşünce özgürlüğü, sıkı bir devletçilik anlayışı ile teşebbüs özgürlüğü, ve nihayet katı bir laiklik uygulaması ile de din ve vicdan özgürlüğü büyük ölçüde kısıtlanmıştı⁸. Turgut Özal ülkenin önünü açmak için önce ülke insanının önünü açmaya girişti. Ona göre yapılacak şey, her alanda liberalleşmeyi sağlamaktı. Şimdi de bu üç özgürlüğün Özal liderliği için ne anlam ifade ettiğinin kısa bir tahlilini yapacağım.

a) Düşünce Özgürlüğü

Özal'a göre "serbest düşünemeyen bir ülke kalkınamaz" ve bu nokta Batı medeniyetinin üstünlüğünün temelinde yatan asıl unsurdur⁹.

Özal hem bireysel hem de grup serbestliğinin tam olarak gerçekleştirilmesinden yanaydı. Dünyaya açılmanın, dünya ile rekabet edebilmenin, büyük güç ve lider ülke olabilmeyin, ve en nihayet dimdik ayakta kalabilmenin temel koşulu olarak düşünce özgürlüğünü görüyordu. Hedeflediği noktaya varmak için Özal döneminde bir çok yasal düzenleme yapıldı.

Türkiye'nin önde gelen siyaset bilimcilerinden Ergun Özbudun, Özal liderliğinin düşünce özgürlüğü alanında yaptığı yapısal değişiklikleri "devrim" olarak nitelendiriyor¹⁰. Özal döneminde yapılan değişiklikleri şöyle sıralamak mümkün. Öncelikle, halkın yönetime katılımını arttırmak amacıyla Türk siyaset literatürüne referandumu getirdi. Belli konularda halkın fikrini sormanın bir gereklilik olduğu kanaatindeydi. İlk defa Özal döneminde referandumlarla Türk halkının spesifik konularda muhatap kabul edilmesi ve hakem olarak tayin edilmesi söz konusu oldu. İkinci olarak, ceza infaz kanununda yapılan değişikliklerle binlerce hükümlü ve mahkum cezaevlerinden salıverildiler. Bugün bile bu yasanın uygulanmasıyla büyük bir kesimini siyasi suçluların teşkil ettiği onbinlerce hükümlü verilen cezanın yalnızca bir kısmını çekerek hapisten kurtulabiliyorlar. Üç, Özal Türkiye'nin ayıbı olarak bilinen "düşünce suçlarını" kaldırdı. Bu amaçla Türk Ceza Kanunu'nun 141, 142, ve 163. maddeleri lağvedildi. Yerine getirilen Anti-Terör Yasası belli eksikler içerse de düşünce özgürlüğü alanında büyük bir adım atılmış oldu.

Dört, Özal liderliği 1991 yılında "yerel dillerin" (Türkiye'de yaşayan etnik unsurların dilleri) konuşulmasını yasaklayan 2932 sayılı kanunu yürürlükten kaldırdı. Bunun Kürt vatandaşlar üzerinde olumlu bir etkisi oldu; çünkü ana dilleri Kürtçe olan milyonlarca Türk vatandaşı o güne kadar resmi olarak yasak olan bir dille konuşuyorlardı. Yeni yasayla Kürtlerle birlikte Türkiye'de yaşayan diğer etnik unsurlar dillerini sözlü ve yazılı olarak kullanabilme imkanına kavuştular. Bu durum özellikle uluslararası platformlarda

Türkiye'nin başını ağrıttıyordu. Yasanın kaldırılmasıyla da Türkiye bu deritten büyük ölçüde kurtulmuş oldu. Bu düzenleme en önemli grup haklarından olan ana dilini konuşma serbestisini sağladı.

Beş, Özal liderliği insan hakları alanında iyileştirmeyi Türkiye adına uluslararası yükümlülükler üstlenerek pekiştirdi. Uluslararası insan hakları antlaşmalarının çekince konulan maddeleri onaylandı. Nisan 1987'de bireylere ve hükümetler-dışı örgütlere (siyasi partiler, demekler ve vakıflar gibi) Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na kişisel başvuru hakkı tanındı. Bu önemli adımdan üç yıl sonra da, 1990 yılında, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin kararlarının ülke-içi hukuk açısından bağlayıcılığı kabul edildi. Bu durum muhalif siyasi grupların, hukuki kararların adil olmadığına kanaat getirdiğinde kararın düzeltilmesi için Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurma hakkını getirerek, siyasi liderlere belli uygulamaları ve kanunları tekrar gözden geçirme ihtiyacı hisset-tirmiştir. Bütün bu gelişmeler Özal liderliğinin düşünce serbestisine verdiği önemi gösteriyor.

b) Din ve Vicdan Özgürlüğü

Özal için din ve vicdan özgürlüğü düşünce özgürlüğünden de daha önemli olabilecek bir özgürlük alanıydı. Din ve vicdan özgürlüğü olmadan düşünce özgürlüğünün de anlamsız olacağını iddia ederdi. Özal dini örgütleri ülkenin diğer sivil toplum örgütleri ile aynı çerçevede değerlendiriyordu. Dolayısıyla Özal'ın dini grup ve cemaatlere bakışı önceki liderliğin tutumundan farklılaşan radikal bir değişim olarak ortaya çıktı. Dini grupların faaliyet alanları genişledi, o zamana kadar gizli kapaklı yürütülen pek çok aktivite de aşikarane yapılmaya başlandı. Dini kesim ekonomik, siyaset, sosyal ve eğitim gibi pek çok alanda boy göstermeye başladı. Holdingler ve özel finans kurumları kuruldu; siyasi partiler, örgütler, vakıflar, ve dernekler kuruldu; ve hastaneler, okullar ve öğrenci yurtları açıldı. İslamî medyada (radyo, televizyon, dergi, gazete, yayın evleri,...) bir patlama yaşandı¹¹. Bütün bunlar ülke

ekonomisi ve siyasetine canlılık ve çok seslilik getirdiler. Özal da doğal olarak bu unsurlardan faydalanma yoluna gitti. Karşılıklı çıkar ilişkisi gereği, Özal liderliği gerekli imkanları dini gruplara sunarak onların güvenini sağladı. Karşılığında da Özal yapmak istediği reformlar için toplumsal ve siyasal destek aldı.

c) Teşebbüs Özgürlüğü

Bu özgürlük alanı, Özal'ın en çok önem verdiği konuların başında geliyordu; çünkü, Özal ekonomik liberalleşmeden sonra siyasi liberalleşmenin kendiliğinden geleceğini bekliyordu. Özal ekonomik serbestlik olmadan siyasi serbestliğin olmayacağına inanıyordu. Bunun için de ülke insanlarının serbestçe yatırım yapma ve ticaretle uğraşma olanağına kavuşması için ne gerekiyorsa yapmaya çalıştı. Başbakanlığı bırakıp cumhurbaşkanı olacağı günlerin arifesinde kurucusu olduğu Anavatan Partisi üyelerine şöyle tavsiyede bulunuyordu: "Bırakınız halk yatırım yapsın, para kazanıp para kaybitsin. Bırakın bireyler çaba göstereyin. Onların önündeki engelleri kaldırın"¹². Özal'ın ısrarlı çabaları neticesinde ekonomik alanda insanların karşısına çıkan pek çok yasal engel kaldırıldı. Türk lirasını koruma kanunu kaldırıldı; serbest döviz uygulamasına başlandı. Faiz oranları serbest bırakıldı. Özel bankalara daha çok serbestlik tanındı. 1981 yılında, sermaye piyasalarını kontrol edecek Sermaye Piyasası Kurulu kuruldu. 1980'lerin sonuna doğru İstanbul Döviz Borsası yeniden yapılandırıldı. Devletin ekonomideki gücü zayıflatıldı. Bu amaçla özelleştirme süreci başlatıldı. Cumhuriyet tarihinin en kapsamlı vergi düzenlemeleri yapıldı. Vergi mevzuatı modernleştirildi. Ülke ekonomisine önemli etkileri ve olumlu katkıları olan katma değer vergisi (KDV) getirildi.

Teşebbüs özgürlüğü konusunda Özal liderliği önemli mesafe aldı. Türk ekonomisi ithalatı sınırlama konumundan, öncelikle ihracatı teşvik etme durumuna getirildi. Bu meyanda ithal ikamesine dayanan stratejiye son verilerek ihracatı artırmayı amaçlayan dış ticaret stratejisi benimsendi. İthalat ve ihracat mevzuatı yenilendi ve serbestleştirildi. Ka-

çak olan bir çok malın üretimi ve ticareti mümkün ve serbest hale geldi. Türkiye'nin ithalat rejimi yeniden yapılandırıldı ve her türlü mal ithal edilebilir oldu. Dış ticaret hacmi dramatik bir şekilde arttı. İhracatın Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) içindeki payı ikili rakamlara ulaştı. Türkiye'nin ticari ortaklarında ve ihracat pazarında önemli ölçüde değişimler oldu. Ortadoğu ülkelerine ve İslam dünyasına yönelik ticaret arttı. 1980'lerin ortalarında, Türkiye'nin İslam ülkelerine olan ihracatı toplam ihracatın % 40'ına ulaştı. Artık sadece Batı değil, Doğu da Türkiye için önemli bir dünya oldu. Ayrıca Türkiye'nin klasik ihracat malları olan belli tarım ürünlerinin yanında diğer mallar ihraç edilmeye başlandı. 1990'ların başlarında Türkiye dört bin civarında endüstriyel mal ihraç eder duruma geldi. Bir zamanların efsane ihracat malları olan bir kaç tarım ürününün önemi azalırken endüstriyel ürünlerin toplam ihracat içindeki payı % 80'lere çıktı.¹³

Özal liderliğinin teşebbüs özgürlüğü alanında getirdiği yeniliklerden biri de doğrudan yabancı yatırımların teşvikidir. Kemalist liderlik, korumacı ekonomi politikası gereği genel olarak yabancı yatırımlara karşı tavır takınmıştı. Özal Türkiye'yi yabancı sermayenin yatırım yapmaktan kaçındığı bir ülke değil; bilakis, "yabancı sermayenin yatırımlar peşinde koştuğu" bir ülke yapmaya uğraştı.¹⁴ Özal döneminde yabancıların Türkiye'deki ekonomik faaliyetlerinde büyük artışlar oldu. 1980'de ülkeye giren doğrudan yabancı yatırım miktarı 35 milyon dolar iken, bu miktar 1985 yılında 158, 1990'da ise 789 milyon dolara çıktı. Hem Batı'dan hem de Ortadoğu'dan yabancı bankalar Türkiye'de şubeler açmaya başladılar.¹⁵ Yerli ve yabancı yatırımı artırmak için Özal tarafından sunulan ve dünya ekonomik literatürüne geçen Yap-İşlet-Devret Modeli geliştirildi. Buna göre bir yabancı yatırımcı veya müteahhit firma Türkiye'de bir köprü, otoyol, havaalanı, otel veya santral yapacak; belli bir süre işletip belli bir kar marjı elde ettikten sonra da yaptığı projeyi devlete devredecekti. Bütün bu uygulamalar hem Türk ekonomisinin

önünü açtı ve dünya ekonomisiyle bütünleşmesini sağladı hem de Türk insanının ufkunu genişletti ve uluslararası pazarlarda gerçek birer müteşebbis olarak faaliyette bulunmalarını sağladı.

2 - Devlete Bakış

Turgut Özal ve liderliğinin devlete bakışı Kemalist liderliğinin devlet anlayışından oldukça farklılık arz ediyordu. Devlet ile halk arasındaki münasebetin Osmanlı dönemindeki “sultan-tebaa” veya “devlet-kul” ilişkisinin ötesine geçmesini istiyordu. Hem Osmanlı hem de Kemalist liderliği dönemlerinde halkın konumunun bir tür “kulluk” olduğunu dile getiren Özal halkın denetimi ve gözetimi altında bulunan bir devlet anlayışı benimsiyor ve bu anlayışı Türkiye’ye empoze etmeye çalışıyordu. Özal devlet ile halk arasındaki dengeyi halkın lehine değiştirmeye çalıştı. Halkın sırtından bürokrasi yükünü, kalbinden de devlet korkusunu gidermeye uğraştı.

Özal’ın devlet anlayışı ciddi bir şekilde Amerikan devlet sisteminden etkilenmişti. Özal Amerikan sistemini kendine takip edilebilecek en iyi model olarak seçmişti. Öyle ki, Amerika’da gördüğü pek çok teferruat denilebilecek uygulamaları (isteğe göre plaka yaptırma gibi) bile Türkiye coğrafyasına liberallik ve serbestlik adına taşıdı. Sınırlayan değil, aksine imkanlar sunan bir devlet öngörüyordu. Belli noktalarda başarıya ulaşmasına rağmen, Özal’ın yeni devlet yapısı projesi yarıda kaldı. Ölümünden önce yakın çevresine bildirdiği “İkinci Değişim Modelini” uygulamaya fırsat bulamadı. Özal’dan sonra yönetimi devralan Kemalist liderlik tarafından tekrar bir geriye dönüş süreci başlatıldı.

Bu bölümde Özal’ın, kafasındaki devlet modeline ulaşmak için giriştiği değişiklik çabalarından bazılarını üç başlık altında değineceğim. Özalıcılığın temeli olan liberalizmin gereği olarak devlete demokratik ve çoğulcu bir yapı getirme uğraşısına vurgu yaptıktan sonra yerel yönetimleri güçlendirme çabasını ele alacağım. Son olarak da başarılı

bir şekilde siyasi iradeyi nasıl bürokratik ve askeri iradeye üstün kıldığını tahlil edeceğim.

a) Liberal Demokrasi ve Ferdietçilik

Özal liderliği Batı dünyasında varolan bir devlet anlayışına taraftar idi. Özal’ın deyişiyle “halkın devlet için değil, devletin halk için olduğu” bir devlet sistemi gerekiyordu ve Özal bunu Türkiye’de yerleştirmeye çalıştı. Özal haklı olarak, “eğer siz devlete baba dersiniz, bir gün sopayı eline alır sizi döver” diyerek devletin tarihsel olarak algılanan kutsallığının bir tarafa bırakılıp halk iradesinin siyasi ve ekonomik idareye yansıtıldığı yeni bir yapının gerekli olduğunu vurguladı.¹⁶ Demokrasiyi devlete karşı halkın güçlü olduğu bir yönetim biçimi olarak nitelendiren Özal, Türkiye’nin demokratik olmayan yapısını değiştirmek için mücadele edeceğini iktidara geldiği ilk günlerde açıkça belirtmişti.

Özal liderliğinin demokratik geleneği Türkiye’de yerleştirmek amacıyla bir çok alanda değişime gittiği görülür. Bu amaca yönelik olarak öncelikle, her ne pahasına olursa olsun Kemalist liderliğin devamı için çalışan, Özal’ın deyişiyle, “oligarşik yapı” yıkılmak zorundaydı.¹⁷ En statükocu kurumlardan bildiği Dışişleri ile Maliye bakanlıklarının yetkilerini kısıtı. Referandum kavramını politik arenaya sokarak halkın görüşünün dikkate alınmasının gerekliliğini vurguladı. Aşağıda da değinileceği gibi, siyasi iradeyi üstün kılmaya çalıştı. Atanmışların seçilmişlere, askerın sivillere itaat etmesi için uğraştı ve bunda belli bir başarı da elde etti. Özal liderliğinin demokratikleşmedeki en önemli uğraşlarından biri Türkiye’nin etnik yapısı ve insan hakları üzerine geliştirdiği politikalar ve yıktığı tabular oldu. Anayasal çerçeveyi çoğulcu bir demokrasiye cevap verecek biçimde yeniden şekillendirmeye çalıştı.

Demokratikleşme amacıyla Özal döneminde yapılan yasal değişikliklerden bazıları yukarıda “düşünce özgürlüğü” bölümünde açıklanmıştı, burada tekrar edilmeyecek. Özal ideolojisinin üç temel özgürlüğü aslında liberal bir demokratik yapının oluşturulması

için vazgeçilmez üç önemli şarttır. Özalizm'in aslını oluşturan bu düşüncedir. Dini ve etnik kimliklerin tanınmaya başlanması ise, ekonomideki liberalleşme ve İslami sermayenin kullandırılmasına yönelik yasal düzenlemeler de ekonomik çoğulculuğun göstergesidir. Ekonomik alandaki çok çeşitlilik siyasi, kültürel ve sosyal alanlarda çok çeşitliliği beraberinde getirdi. Eğitim, ekonomi ve medyadaki özelleştirme furyası ile Kemalist devlet kimliği sorgulanır hale gelmişti. Tek devlet kanalının olduğu ülkede sayıları hızla artan yerel ve ulusal özel radyo ve televizyon istasyonları kuruldu. Eğitim alanının her düzeyinde (ilk, orta, ve yüksek öğretim) özel okullar açıldı. Artık en ufak bir ihtiyaç için devletin kapısını çalan bireyler değil, aksine pek çok işini kendisi gören bir toplum oluşturuldu.

b) Güçlü Yerel Yönetimler

Özal liderliğinin ilk reformlarından biri, merkezi otoriteden yerel yönetimlere yetki transferi yapmasıdır. Özal gerçek bir demokratik yapının ancak adem-i merkezîyetçi bir oluşuma gitmekle sağlanacağına inanıyordu. Öncelikle eğitim, sağlık, ve kamu düzeninin sağlanması gibi hizmetlerin yerel yönetimlere bırakılmasına taraftardı. Özal Türkiye'si merkezi yönetimin yerel sorunlarla uğraşmasının önünü keserek yerel idareleri güçlendirdi. Yeni-Osmanlıcı söylemle ortaya çıkan bazı liberal ve İslamcı çevreler de, ülke içindeki bölgesel dengesizlikleri ortadan kaldırmak, yerel ihtiyaçları ön plana çıkarmak, ve yerel yöneticilere yetki devrini sağlamak için Özal'a destek verdiler. Osmanlı sistemine özlem duyan ve bunu Türkiye'nin iç ve dış sorunlarının çözümünde mihenk taşı yapan Özal, Türkiye için eyalet sistemini önerecek kadar adem-i merkezîyetçi bir yaklaşım sergiliyordu. Güçlü bir merkezi yapıya dayanan Kemalist liderlik (Ankara'nın bürokratik ve siyasi seçkinleri) gücünü ancak bu merkezi yapıyı devam ettirmekle mümkün olduğunu bildiğinden yerel yönetimlere yetki

devrine daima karşı çıktılar. Onların güçlü muhalefeti Özal'ın istediği bütün değişiklikleri yapmasını engelledi.

c) Siyasi İradenin Bürokratik İradeye Üstünlüğü

Kemalist liderlik dönemi boyunca bürokratik iradenin üstünlüğü söz konusu idi. Özal başa geçtikten sonra bu üstünlüğe son verme girişiminde bulundu. Bundan dolayı 1980'ler boyunca Türkiye'de atanmışlar ile seçilmişlerin çetin bir mücadelesi yaşandı. Özal demokrasinin seçilmişlerin rejimi olduğunu belirterek atanmışların seçilmişlere olan baskınlığının son bulması gerektiğini her fırsatta dile getirdi. Atanmışların seçilmişlere üstün olduğu bir rejim demokrasî olamazdı.

Özal'ın en çok mücadele ettiği atanmış grup, cumhuriyetin başından itibaren Türkiye'nin iç ve dış politikasına damgasını vuran askerlerdi. Başından beri Türkiye'nin kaderini onlar belirliyorlardı. İktidara geldiği ilk günden itibaren askerlerin bu özel statüsünü değiştirmeye ve bozmaya çalıştı. Amerikan Dışişleri Bakan Yardımcısı Strobe Talbott'un da gözlemlediği gibi, cumhuriyet tarihinde ilk kez askerler Özal döneminde sivillerden emir alır duruma gelmişlerdi.¹⁸ Özal döneminde vuku bulan birkaç olay durumu açıklığa kavuşturmaya yeterli olur.

Özal askeriyeye ilk ciddi karşı çıkışını 1987 yılında genelkurmay başkanının atanması sırasında yaptı. Askeri yetkililer zamanın genelkurmay başkanı Necdet Üruğ'u istifa ettirip Ağustos ayında emekliye ayrılacak Necdet Öztoran'u genelkurmay başkanı yapmak istemişlerdi. Fakat inisiyatifi elinden bırakmayan Özal, Necdet Üruğ'dan boşalacak makama askerler tarafından hazırlanan Öztoran'u değil, kendi seçtiği Necip Torumtay'ı atadı. Bazı gözlemciler göre askerlerin bunu zamanın cumhurbaşkanı Kenan Evren'den sonraki cumhurbaşkanı adayını belirleme amacıyla yaptığını söylerler. Ahmet Evin'in dediği gibi, "başbakan (Özal)'ın gizli amacı, eğer varsa, ne olursa olsun, o karar açıkça hükümetin askeriyeye üstündeki gücünü göstermek maksadıyla alınmıştır"¹⁹ Aynı

yıl, Özal genelkurmay başkanlığını, Batı ülkelerinde olduğu gibi, Milli Savunma Bakanlığına bağlamak istedi, fakat beceremedi.

Özal'ın askerlerle mücadelesini gösteren ikinci olay, 1987 yılında Özal'ın hem mecliste hem de kamuoyu önünde bütçe görüşmeleri sırasında Genelkurmay bütçesi üzerindeki tartışmayı açıktan yapması oldu. O zamana kadar tartışılması bile tabu sayılan askeri konuları Özal normal bir konu gibi etraflıca tartışmıştı. Askerlik kurumunun bütçe kalemleri, iç yapısı, ve profesyonelleştirme konularını halkın önünde tartışarak askerlin perde arkasındaki müdahaleci konumunu ortaya çıkardı. Özal'ın askerleri köşeye sıkıştırdığını gösteren bir başka olay da Körfez Savaşı sırasındaki tutumu oldu. Cumhurbaşkanı Özal savaş süresince bütün karar mekanizmalarına neredeyse tek başına hakim oldu. Kriz ve savaş süresince gündemi hem de uygulanan politikaları bizzat kendisi belirledi. Genel kurmay savaşın eşğine gelinen bir noktada ikinci plana itildi. Üç yıl önce askerlere meydan okuyarak atadığı Orgeneral Necip Torumtay'ın istifa etmesine neden oldu. Torumtay, Özal'ın "Kemalist ilkelerden uzaklaşan" politikalarını tasvip etmediğinden istifa ettiğini sonradan itiraf etti.²⁰

3 - Topluma Bakış

a) Muhafazakârlık ve Gelenekselcilik

Turgut Özal, toplumun alt tabakasından çıkmış ve toplumla ortak paydaları çok fazla olan bir aile çevresine sahipti. Bazı gözlemcilerin yaptığı 'beyaz Türk', 'siyah Türk' ayrımında Özal 'siyah Türkler'in safında yer alıyordu.²¹ Toplumla gelenekselliği paylaşmaktan sakınmıyordu. Aydın-halk kopukluğunun teamül haline geldiği Türkiye'de entellektüeller Özal'ın uygulamalarını doğal olarak "anormal" buluyorlardı. Örneğin, Mehmet Bayraktar, Özal eleştirisi yaparken onun Kemal Sunal filmlerini seyretmesini veya Bülent Ersoy'u dinlemesini gayri ciddilik olarak nitelendirebiliyordu.²² Fakat Özal "sıradan" Anadolu halkı için en çok revaç bulan bu olgulara değer verirken onları halk ile paylaşıyordu. Her yeniliğe açık bir dindar

olan Özal, kendisini genellikle halkla aynı safta gördü. Demirel gibi bazı siyasetçilerde görüldüğü gibi "sınıf atlama" mücadelesine girişmedi. Başlangıçta sahip olduğu değerlerin sonuna kadar savunucusu oldu.

Özal, muhafazakarlığı ve gelenekselciliği Anavatan Partisi'nin üç temel ilkesinden biri olarak saymıştır. Onun anlayışına göre liberalizm muhafazakar olmaya engel değildi. Bunun için Nilüfer Göle, Özal liderliğini "İslamcı mühendisler" ve "muhafazakar ileriler" olarak isimlendirir.²³ Ruşen Çakır daha da ileri giderek, Kemalist maskeyi kullanmadan Özal'ın, hem devlet hem de toplum bazında İslamcı bir süreci takip ettiğini iddia etmektedir.²⁴ Ama ne olursa olsun Özal'ın muhafazakârlığı geleneksel muhafazakârlığın ötesine geçiyordu. İslam ve Osmanlı renkleri Özal'ın ideolojik gergefinde çokça işlenmişti. Örneğin, partisinin kimlerden miras kaldığını açıklarken, Atatürk'le birlikte sevgi ve tasavvuf şairi Yunus Emre'nin, ünlü Müslüman bilge ve tasavvuf şairi Mevlana'nın, İstanbul fatihi Fatih Sultan Mehmet'in, İstanbul'a Türk ve İslam bayrağını ilk diken Ulubatlı Hasan'ın adını anıyordu.²⁵

b) Anglo-Sakson Laiklik Anlayışı: Dinle Beraber Yaşama

Özal'ın şahsiyeti ve iktidarda iken takip ettiği siyaset, onun Kemalist liderlikten farklı bir laiklik anlayışına sahip olduğunu gösterir. Özal'ın laiklik anlayışı öncekilerin anladığı gibi din karşıtlığı değil, fakat dinle beraber yaşama şeklindeydi. Özal, kendisinin birey olarak laik olmadığını da ilan etmekten çekinmedi; çünkü, ona göre bireyler değil ancak kurumlar (devletler) laik olabilirdi.²⁶ Özal Türkiye halkına kuşku ile bakmadı; onda halka yönelik güvensizlik yoktu. Dolayısıyla, paylaşsın ya da paylaşmasın, halkın sahip olduğu değerlerden de rahatsızlık duymuyordu. Halkın çoğunluğunun Müslüman olduğu Türkiye toplumunu Batı toplumları gibi (kendi değerleriyle ve kültürüyle modernleşmiş ve kalkınmış) görmek istiyordu. Özal'a göre günlük hayatta, Hıristiyan Avrupalı ile Müslüman Türk arasında bir fark yoktur. Laik kurumlara sahip bir devlette is-

tediği gibi düşünen ve yaşayan bireyler, cemaatler, ve dini grupların varolmasını demokrasinin gereği olarak telakki ediyordu. Bu anlayışıyla da Özal Kemalist liderliğin "laiklik" ilkesi için model aldığı müdahaleci Fransa'yı değil, dine müdahale etmemeyi prensip edinen Anglo-Sakson laiklik anlayışını benimsedi ve takip etti.

Turgut Özal Nakşibendi tarikatına mensup biri olarak biliniyordu. Zaten Özal'ın ilk siyaset denemesi de Milli Selamet Partisi'nde başlamamış mıydı? Özal'ın annesi vefat etmeden Nakşibendi Şeyhi Mehmed Zahit Kotku'nun yanına defnedilmesini vasiyet etmiş ve neticede oraya defnedilmişti. Özal'ın kardeşi Korkut Özal da yıllarca Necmettin Erbakan ile birlikte siyaset yaptı. Cumhurbaşkanı olduğu sıralarda bile namazını terk etmeyen Özal, başbakan iken İslam'ın şartlarından biri olan haccı da eda etmek maksadıyla Mekke'ye gitmişti. Diğer siyasi liderlerden farklı olarak, konuşmalarında İslami kaynaklardan, Kur'an-ı Kerim'den ve Peygamberin hadislerinden, daha çok alıntılar yapardı. Cumhurbaşkanı iken Çankaya Köşkü ilk defa ibadet edilen, iftarlar verilen, sahur yenilen, ve teravih namazı kılınan bir yer oldu.²⁷ "Laik" bir devletin en tepesinde olduğu zaman bile "Müslüman" bir birey olarak yaşadı.

c) Tabandan Değişim Modeli/Toplum-Baskın Değişim

Turgut Özal'ın tepeden inmeceli zihniyetin son bulması için gösterdiği büyük çaba onun halka olan hoşgörü ve güveninin bir göstergesiydi. Ona göre eğer bu ülke, bir şekilde kındırılacak olursa, o da bu ülkenin asıl kaynağı olan insanlara güven duymak, hoşgörü göstermek, ve onlara kendilerini değiştirme imkanı vermekle olur. Özal, daha başbakanlık koltuğuna oturmadan, 1983 yılında zamanın tek televizyon kanalı olan TRT-1'de parti liderleri ile yapılan söyleşide kendi liderliği ile Kemalist liderlik arasındaki farka işaret etmişti. Ona göre (Kemalist) rejim "halka güven ilkesine dayanmıyor... Devlet memurlarına [ve vatandaşına] güvenmiyor. Dünyada bizim kadar müfettişi olan başka bir ül-

ke yoktur."²⁸ Özal devlet ile halkı barıştırma gibi ilginç fikirler ileri sürerken aslında halk ile devletin kopuk olmaması gerektiği tezinden hareket ediyordu. Halktan gelen taleplerin dikkate alındığı bir yapı gerekliydi; bunun için de tabandan bir değişim rüzgarı estirilmeliydi. Ülke sorunları ancak katılımcı bir yönetim ve çoğulcu liberal bir sistem ile çözülebilirdi.

Modernleşme ve kalkınma, önceki liderlik zamanında olduğu gibi "toplum mühendisliği" şeklinde topluma dayatılmıyordu. Kalkınma ve modernleşme hedeflerine nasıl ve ne zaman varılacağı toplumun kendisine bırakılmıştı. Nilüfer Göle'nin de isabetli bir şekilde belirttiği gibi: "1980 sonrası dönem Türkiye'de bir dönüm noktası oldu, çünkü devletin başlattığı modernleşme (Batılılaşma) hareketi, ki 19. yüzyılın ortalarından başladı ve 1920-1980 döneminde de kurumsallaştı, siyasi paradigma olarak hakimiyeti son buldu. Ekonomik aktivitelerin, siyasi grupların ve kültürel kimliklerin görece olarak bölünmesi ile özerk toplumsal alan gelişmeye ve dikkat giderek devletten topluma doğru değişti."²⁹

Göle'ye göre "önceki on yılların modernleşmeci seçkinlerinin temel hedefi Türk siyasetinin laikleştirilmesi ve Batılı değerlerin siyasete ve topluma benimsetilmesi olduğu halde, 1980'lerin teknokratik seçkinleri [Özal liderliği] hedeflerini halkı eğitmekten ziyade [toplumun temel kültürel ögesi olan] İslami değerlerin faydacı akılcılık ile sentezini oluşturmak olarak belirlediler."³⁰ Halkın sahip olduğu değerlerin, Japonlarda olduğu gibi, muhafaza edilmesi ile birlikte kalkınma ve modernleşme süreçlerini yaşamanın mümkün olduğunu benimseyen Özal liderliği, eskiyi terk etmek değil, aksine ıslahı ve zamanın gereklerine göre istifade edilmesi gereken vazgeçilmez değerler olarak algılandı.

4 – Batılılaşma Düşüncesi

Batılılaşma düşüncesi hem topluma hem de devlete bakışı içerdiği için ayrı bir başlık altında incelenmesi gerektiğini düşünüyorum. Türkiye'de Batılılaşma fikri, toplumun olduğu kadar devletin de nasıl bir siyasal

yapıya ve kimliğe sahip olması gerektiği tartışmasını da beraberinde getirir. Kemalist liderliğin amacı ve uygulaması, Türkiye devletini ve toplumunu her yönüyle bir bütün olarak Batılı bir toplum ve devlet kılmaktır. Cumhuriyetin kuruluşundan hemen sonra jakobenci bir mantıkla siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda Batı medeniyetiyle özdeş olma mücadelesi verildi. Özal liderliği ise bunun Türkiye’de kimlik krizine yol açtığını iddia ederek yeni bir yapılanmaya gitmek istedi. Buna göre, Türkiye Batı ile Doğu arasında bir köprü olmalıydı. Devlet ve toplum olarak Batının sahip olduğu uygarlık düzeyine kendi öz değerleriyle ve tarihi mirasıyla ulaşma gereği vurgulandı. Bunun için de, aşağıda açıklandığı gibi topyekün bir Batılılaşmanın değil yalnızca kısmi (sadece teknolojik alanda) bir Batılılaşmanın Türkiye’nin şartlarına uyabileceği ve hem devlet hem de toplumu bir krize sürüklemekten kılınmanın sağlanabileceği ileri sürüldü. Özal liderliği bu kanaatini siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda pratiğe döktü.

Kısmi veya Teknolojik Batılılaşma

Özal Batı teknolojisiyle Türk ve İslam kültürünün sentezi olan yeni bir rejim oluşturma çabası içinde oldu.³¹ Özal’ın temel ideolojisi “teknolojik Batılılaşma” ile “kültürel Türkçülük ve İslamcılık” idi. Bu bir anlamda kendisinin yıllarca yakın ilişkide bulunduğu bazı kurumların (Milli Kültürü Koruma Vakfı, Aydınlar Ocağı ve İlim Yayma Cemiyeti gibi) da hedeflediği ve propagandasını yaptığı “Türk-İslam sentezi” ile aşağı yukarı aynı şey demektir. Bu ideoloji Türk ve Osmanlı kültürünün yeniden canlanması demektir. Buna göre, Türkiye ancak İslamî değerleri ve Türk milliyetçiliğini takip etmekle uluslararası arenada etkin bir rol oynayabilir ve güçlü bir devlet olabilir. Bu yaklaşıma göre Batılı değerlerin toptan transferi söz konusu değildir. Teknolojik unsurlar alınırken, kültürel unsurlar ayıklanıyor. Doğal olarak Batılı değerleri ithal etmeme bir dayatma değildi; yapılan şey Batılı değerlerin topluma zorla empoze ettirilmesine son verilmesiydi. İsteyenler yine Batılı normlara göre yaşayabilecek, ancak

“Doğulu” kalmak isteyenlere de “Doğulu” olma şansı tanınacaktı.

Özal’a göre Türkiye’nin “Osmanlı” ve “İslam” kimliklerine sahip çıkması Batı ile yakın ilişkilere girmesine engel değildir. Özal için, Batı ile İslam sentezi Müslüman Türk’ün kimlik krizine son verecek bir alternatiftir. Dolayısıyla o, hiçbir zaman dindarlığın modern olmaya engel teşkil ettiğine inanmadı. Bundan dolayı Anavatan Partisi’nin entellektüel milletvekillerinden Yılmaz Karakoyunlu, Özal’ı teknolojinin en yeni ve en yüksek düzeylerini dini inancına halel getirmeden birleştirebilen biri olarak tanımlamaktadır.³²

Sonuç

Turgut Özal liderliğinin bütün diğer liderliklerde olduğu gibi asıl ve birincil amacı kendi varlığını devam ettirmektir. Rejimler ülkenin varlığının kendi varlıklarıyla mukadder olduğunu ileri sürer ve ona göre politika üretirler. Doğal olarak, liderlikler arasında temel farklılıklar onların diğer ülkelere karşı tavrında ve ilişkilerinde olduğu gibi kendi halklarına yönelik politikalarında da yansımaları bulur. Liderlikler ayakta kalmak için çok ağır maliyetler üstlenmekten kaçınmazlar. Eğer ayakta kalmaları dış güçlerin desteği ile mukadder ise halklarının çıkarlarını dış destekçilerine peşkeş çekmekten çekinmezler. Aksi takdirde, ayakta kalmaları iç dinamiklere bağlı ise milliyetçi ve kamuoyuna yönelik politikalar güden bir iktidar olurlar.

Özal liderliğinin, selefî olan liderliğin muhalifi olması dolayısıyla, eski rejimle çatışan politikalara sahip olması da kaçınılmaz oldu. Kemalist liderliğin tersine bir ilişkiler ağı geliştirmek durumundaydı. Bunun için, içte ve dışta ittifaklar kurdu ve ona uygun olarak da politikalar geliştirdi. Ülke dışında Kemalist liderliğe destek olan güçleri, temelde Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Dünyasını, siyasi manevralarla kendi tarafına çekmeyi başardı. Dış güçler Kemalist liderlik yerine Özal liderliğinin kendi çıkarlarını koruyacağını umuyorlardı. Özal’ın liberal vizyonu ve Ortadoğu’daki İran Devrimi, İran-İrak Savaşı, Körfez Savaşı gibi gelişmeler

onlara bu beklentiyi vermişti. Özal gibi bir lidere ihtiyaçları vardı ve Özal da bunu iyi kullandı. İç sahnede ise Özal genellikle anti-Kemalist güçlerle işbirliğine yöneldi. Kemalizm'i des-teklemeyen halk kitlelerini yanına aldı. Neticede iç ve dış çevreleri iyi kullanan Özal kendi politikalarını uygulama şansı buldu. Özal liderliği dönemi, Özal'ın deyimiyle "klasik güçlerle" ve "eski devrin mamasını yiyen adamlarla" mücadele ile geçti.³³

Özal iktisadi, siyasi, kültürel ve sosyal alanlarda "devrim" olarak nitelendirilebilecek pek çok değişiklikler gerçekleştirdi. İktisadi alandaki değişikliklerin bazıları şunlar: Dışa yönelik stratejiler geliştirildi. İhracat ve ithalat rejimleri serbestleştirildi. Vergi sistemi yeniden yapılandırıldı. Kırtasiyecilik azaltıldı. Özelleştirme süreci başlatıldı. Siyasi alanda yapılan önemli değişiklikler: Atanmışların sistemdeki yeri zayıfladı. Askerin sivilere itaati sağlandı. Dış politikada ekonomi ağırlık kazandı ve aktif bir dış politika izlendi. Dünya sistemi ile birleşme sağlandı. İnsan hakları konusunda gelişmeler sağlandı. Kültürel ve sosyal alanlarda da önemli sayıda değişimler yaşandı: Tabu sayılan pek çok konuda tartışmalar başlatıldı. Dine ve etnik kimliğe bakış değişti. Dinin devletin en tepesinde bile yaşanabildiği gösterildi. Dini cemaatlere hoşgörü ile yaklaşıldı ve sivil toplum örgütü olarak kabul gördüler. Ülkede yaşayan etnik unsurların etnik kimlikleri tanındı. Kürtçe'nin konuşulması ve medyada kullanılması serbest bırakıldı.

Bütün bunlara rağmen Özal yapılanlardan tatmin olmamıştı ve başlattığı sürecin kendisi cumhurbaşkanı olmasından sonra akamete uğramasını ise hazmedemiyordu. Bundan dolayı ömrünün son demlerinde yakın çevresine yeni bir siyasi parti kurdurma çabası içindeydi. Kendisi de cumhurbaşkanlığından istifa edip yarıda kalan reformlarına "İkinci Değişim Modeli" olarak adlandırdığı paketle devam etmeye niyetlenmişti. Buna göre devletin bütün KİT'leri satılacak; sosyal güvenlik sistemi (SSK, Bağ-Kur, Emekli Sandığı) özelleştirilecek; liseler dahil paralı eğitime geçilecek; memur sayısı yarıya indirilecek

fakat daha çok para verilecek; devletin eli hastanelerden çekilecek; barajlar, elektrik santralleri, ve otoyollar özelleştirilecek; vergi kaçırılmaya caydırıcı ve etkin cezalar getirilecek; yabancı sermaye teşvik edilecek bunu kolaylaştırmak maksadıyla yabancı dillerde eğitim veren okullar açılacak; ülke dikkatini ağır sanayiden alıp yoğun sermayeye, turizm ve tarımda seracılığa yönelecek; Türkiye bölgede ekonomik ve siyasi örgütlenmelere giderek bölgesel bir güç olacak; devlet küçültülürken halk güçlendirilecek ve halkın önü açılacak; Kürt sorununa siyasi, kültürel ve ekonomik çözümler getirilecek; insanlar her alanda birlik, beraberlik ve serbestlik içinde yaşayacaktı.³⁴ Fakat 17 Nisan 1993 yılında beklenmeyen bir şekilde bu dünyaya veda eden Turgut Özal bu hedeflerini gerçekleştiremedi ve bu hedefleri amaçlayan yeni oluşumu kuracak bir halef de bırakmadı. Dolayısıyla daha kendi cumhurbaşkanlığı döneminde geri dönüş çabaları ölümünden sonra devam etti ve Türkiye'yi 28 Şubat sürecine kadar getirdi. Bu süreçte Özal döneminde yapılan "değişime" "karşı değişim" ile karşılık verildi.

NOTLAR

1. Muhittin Ataman, *An Integrated Approach to Foreign Policy Change: Explaining Foreign Policy Changes in Turkish Foreign Policy in the 1980s*. Doktora Tezi. Kentucky Üniversitesi, 1999.
2. Metin Heper and Ahmet Evin (eds.) *Politics in the Third Turkish Republic*, Boulder, CO: Westview Press, 1994; George Harris, *Turkey: Coping With Crisis*, Boulder, CO: Westview Press, 1985.
3. Hamit Bozarslan, "Political Crisis and the Kurdish Issue in Turkey," in Robert Olson (ed.) *The Kurdish Political Movement in the 1990s: Its Impact on Turkey and the Middle East*. Lexington, KY: University of Kentucky Press, 1996, s. 135-153.
4. Anavatan Partisi, *Yaptıklarımız. Yapacaklarımızın Teminatıdır: Anavatan Partisi İktidarı İcraatı, 13 Kasım 1983- 31 Aralık 1987*, Anavatan Partisi Genel Merkezi Araştırma Planlama ve Politika Tespiti Başkanlığı Bilgi İşlem Merkezi, 1987.
5. Michael Gunter, *The Kurds and the Future of Turkey*, New York, NY: St. Martin's Press, 1997.
6. Ataman, a.g.e.

7. Anavatan Partisi, *Anavatan Partisi Genel Başkanı ve Başbakan Sayın Turgut Özal'ın Konuşmaları, 16-31 Ekim 1989*, Anavatan Partisi Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanlığı Yayını, 1989.
8. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London, UK: Oxford University Press.
9. Özal'ın Konuşmaları, 16-31 Ekim 1989.
10. Ergun Özbudun, "Democratization of the Constitutional and Legal Framework," in Metin Hepar and Ahmet Evin (eds.) *Politics in the Third Turkish Republic*, Boulder, CO: Westview Press, 1994, s. 41-48.
11. Ruşen Çakır, *Ayet ve Slogan: Türkiye'de İslami Oluşumlar*, İstanbul: Metis Yayınları, 1990.
12. Özal'ın Konuşmaları, 16-31 Ekim 1989.
13. Ataman, a.g.e.
14. Anavatan Partisi, *Yaptıklarımız Yapacaklarımızın Teminatıdır*.
15. Ataman, a.g.e.
16. Nakleden, Ahmet Evin, "Demilitarization and Civilianization of the Regime," in Metin Hepar and Ahmet Evin (eds.) *Politics in the Third Turkish Republic*, Boulder, CO: Westview Press, 1994, s. 23-40.
17. Özal'ın Konuşmaları, 16-31 Ekim 1989.
18. Strobe Talbott, *Sabah Gazetesi*, 16 Ekim 1998.
19. Evin, *Demilitarization and Civilianization of the Regime*.
20. Necip Torumtay, *Orgeneral Torumtay'ın Anıları*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1994.
21. Şaban Çalış, "The Turkish State's Identity and Foreign Policy Decision - Making Process," *Mediterranean Quarterly*, Spring 1996, v. 6, n. 2, s. 135-155; Ataman, *An Integrated Approach*.
22. Mehmet Bayraktar, *Avrupa'da Türkiye: Özal'ın Günah Galerisi*, Ankara: Rehber Yayıncılık.
23. Nilüfer Göle, "Toward an Autonomization of Politics and Civil Society in Turkey," in Metin Hepar and Ahmet Evin (eds.) *Politics in the Third Turkish Republic*, Boulder, CO: Westview Press, 1994, s. 213-222.
24. Ruşen Çakır, a.g.e.
25. Turgut Özal'ın Konuşmaları, 16-31 Ekim 1989.
26. Ufuk Güldemir, *Texas Malatya*, İstanbul: Tekin Yayınları, 1992.
27. Ataman, a.g.e.
28. Anavatan Partisi, *Anavatan Partisi Genel Başkanı Turgut Özal'ın 6 Kasım 1983 Seçimi Öncesi Basın Mensuplarıyla 25 Ekim 1983 Tarihinde TRT'de Yaptığı Açık Oturum*.
29. Nilüfer Göle, a.g.m.
30. Agm.
31. Özal, nakleden Bayraktar, *Özal'ın Günah Galerisi*, s. 33.
32. Yılmaz Karakoyunlu, *Sabah Gazetesi*, 18 Nisan 1998.
33. Turgut Özal'ın Konuşmaları, 16-31 Ekim 1989.
34. Özal'ın yanında kalmış projeleri için bakan Mehmet Akyol, *Beni Çok Ararsınız* (İkinci Baskı), Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.

Ludwig von Mises

Bürokrasi

Liberte Yayınları'ndan Yakında Çıkıyor